

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
1	מבוא
חלק ראשון: מרחב	
15	פרק ראשון: המרחב הציבורי
59	פרק שני: מקומות ומרחבים יהודיים
107	פרק שלישי: בבית
חלק שני: זמן	
147	פרק רביעי: מעגל הזמן
187	פרק חמישי: מְקַצֵּב הזמן
222	פרק שישי: הפנייה אל העבר
246	סיכום
253	רשימת המקורות
273	מפתח שמות
277	מפתח נושאים

פתח דבר

חוויות המרחב והזמן, על מורכבותן הרבה, מעסיקות הלכה למעשה את בני האדם באשר הם. במהלך שנות המחקר והכתיבה של ספר זה, אגב התחקות אחר חוויותיהם ומחשבותיהם של היהודיות והיהודים הגרמנים שנידונים בו, מצאתי את עצמי מעת לעת עוסק בהן באינטנסיביות גם בחיי האישיים. כך למשל העסיק אותי האופן שבו אני חווה את המרחב הציבורי ומשתמש בו, בחנתי את האופן שבו המעברים בין מרחבים שונים מעצבים את התודעה שלי, ניסיתי להבין את תפקידם של מרחבים קהילתיים שונים בחיי היומיום שלי והתמודדתי עם החוויות המכוננות אצלי את חוויית הביתיות במצבים משתנים. נוסף על כך עמדתי מעת לעת, בחיי האישיים והמקצועיים, מול מצבים שונים של המתנה לבלתי ידוע וניסיתי לפענח באילו נסיבות חיים חוויתי את הזמן כזוחל ואף כעומד ובאילו נסיבות כזורם במהירות.

עם פרוץ משבר הקורונה, בשנת 2020, הפכו שאלות אלו לנוכחות הרבה יותר בחייהם של רבים בארץ וברחבי העולם ואף תפסו מקום בולט יותר בשיח התקשורתי והציבורי. ההרחקה הכפויה מהמרחב הציבורי, הגבלות התנועה הקשות – גם אם היו זמניות ולעיתים נטינו לקבל אותן כבלתי נמנעות – וההסתגרות בבית הפכו להיות, לפחות להרף עין היסטורי, לנחלתם של המונים. גם חוויית הזמן של רבים השתנתה – ההמתנה ללא נודע הפכה להיות מוחשית הרבה יותר, וזרימת הזמן הסדירה, שרבים מאוד בעולם המערבי עיצבו סביבה את מארג חייהם, התערערה מאוד. כתיבתו של הספר שלפניכם אמנם הושלמה לפני פרוץ משבר זה, אך המחשבות עליו הרבו להעסיק אותי בתהליך עריכתו.

האתגר שהעמדתי לעצמי בכואי לערוך את המחקר היה לבחון את עולמם העשיר, המורכב והטרגי של יהודי גרמניה תחת המשטר הנאצי מנקודות מבט חדשות ולנסות לפרש אותו בהקשרים שיעוררו עניין גם מעבר לקהילת החוקרים של תולדות יהודי גרמניה, והעוסקים בתקופת השואה. כולי תקווה אפוא שהעיון בספר זה לא רק יחשוף היבטים חדשים של פרק חשוב בהיסטוריה היהודית, אלא יקרב את הקוראות והקוראים לעולמם של בני הקהילה היהודית שנידונים בו, וזאת על ידי הנכחת התמודדותם, גם אם בנסיבות היסטוריות

שונות לחלוטין, עם בעיות ואתגרים המעסיקים את כולנו, וביתר שאת בימים אלה.

המחקר שעליו מתבסס הספר החל בשנת 2012, עת כיהנתי כחבר סגל במכון שכטר למדעי היהדות בירושלים. באותה שנה אף הוקם ביד ושם המרכז לחקר יהודי גרמניה בתקופת השואה, שמאז אני עומד בראשו. נוסף על כך שימשתי במהלך השנים הראשונות לעריכת המחקר כאחראי על הפעילות המחקרית במכון ליאו בק בירושלים, העוסק בחקר עולמם של יהודי גרמניה ומרכז אירופה. תודתי נתונה לשלושת המוסדות הללו, שכל אחד מהם העניק לי בדרכו בסיס ותמיכה לעריכתו של המחקר.

ההשראה לעסוק בסוגיות התיאורטיות הנוגעות למרחב וזמן ולנסות ליישם את התובנות העולות מהן על עולמם של יהודי גרמניה תחת המשטר הנאצי הגיעה במידה רבה בזכות שהותי ארוכת השנים כעמית ספרייה במכון ון ליר בירושלים. השהות היומיומית במכון, ובעיקר השיח המתמשך עם חוקרות וחוקרים ממגוון תחומים במדעי החברה והתרבות, יצרו אצלי את המרחב האינטלקטואלי שעל בסיסו יצאתי לבחון את עולמם של היהודים הגרמנים מנקודות מבט חדשות.

באוקטובר 2014 התחלתי את עבודתי כחבר סגל במחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה, שהיא מאז ועד עתה ביתי האקדמי. רשות המחקר של האוניברסיטה, בנייהולה של חברתי ד"ר דפנה אידלסון, סייעה לי מאוד בהגשת הבקשה למענק של הקרן הלאומית למדע (ISF), שזכיתי בו לשנים 2015–2018 (מענק 372/15). מענק מחקר נדיב זה אפשר לי לקדם את המחקר במהלך השנים העמוסות שבהן כיהנתי כראש המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות. האוניברסיטה הפתוחה שימשה אז, ומשמשת לי עד היום, מסגרת שיח אקדמית תוססת ותומכת, והשיחה עם עמיתי, היסטוריונים וחוקרי מדעי החברה והתרבות ממחלקות שונות, משמש עבורי כחוויה מפרה באופן יומיומי.

במהלך עריכתו של המחקר נעזרתי בעמיתים וחברים שתרמו לי מזמנם, ניסיונם וחוכמתם. ראשית לכול אני מודה ליהודית זיפמן (Judith Siepmann), עוזרת המחקר שלי, שליוותה אותי בתהליך של איסוף המקורות וניתוחם. יהודית השקיעה את מיטב מרצה וזמנה במשך קרוב לשלוש שנים במעבר על קטעי עיתונות, יומנים אישיים, תעודות ומסמכים. בזכות הרגישות המחקרית וההבנה המדויקת כל כך של צורכי המחקר שגילתה יהודית הצלחתי לכלול בספר זה מגוון רחב מקולותיהם של בני התקופה ובנותיה ולהציע להם ניתוח מעמיק.

נעמי הלפרן, עמיתתי במרכז לחקר יהודי גרמניה בתקופת השואה ביד ושם, סייעה לי מאוד באיסוף מקורות למחקר ולעיתים אף בפענוח שלהם. פרופ'

עופר אשכנזי, ראש מרכז קבנר להיסטוריה גרמנית באוניברסיטה העברית, קרא את כתב היד יותר מפעם אחת, סייע לי לשפרו ואף קידם את הוצאתו לאור בסדרה של מרכז קבנר בהוצאת מאגנס. קוראת נוספת של כתב היד כולו הייתה חברתי מאיה להט קרמן, שהצעותיה ותיקוניה הרגישים סייעו לספר זה להפוך למה שהוא בגרסתו הסופית. העידוד והתמיכה שזכיתי להם ממאיה בתקופת הכתיבה עצמה סייעו לי מאוד בהשלמת כתב היד לפני כניסתי לתפקיד המשנה לנשיאת האוניברסיטה הפתוחה לעניינים אקדמיים, באוקטובר 2019.

נוסף על כך אציין, לפי סדר האל"ף-בי"ת, עמיתים וחברים נוספים שזכיתי לתמיכה ולליווי שלהם – בעיון ביקורתי, בשיחה שנתנה לי השראה ובכל דרך אחרת: פרופ' דורון אברהם, פרופ' בירגיט ר' ארדלה (Birgit R. Erdle), ד"ר יעקב בורוט, פרופ' חיים ג'יי ברקוביץ, פרופ' וולף גרונר (Wolf Gruner), פרופ' חוי דרייפוס, פרופ' ורדה וסרמן, ד"ר דוד זילברקלנג, פרופ' ישי לנדא, ד"ר רחל ליבנה-פרוידנטל, שירה מירון, ד"ר בעז נוימן ז"ל, פרופ' ענבל עופר, פרופ' טובי פנסטר, תמי צ'פניק, ד"ר אדם קליין-אורון, ד"ר דנה קפלן, ד"ר כריסטוף קרויצמילר (Christoph Kreutzmüller) וד"ר אור שרף.

חלקים ממחקר זה הוצגו בסדנאות מחקר ובכנסים שונים בארץ ובחו"ל. בכל אחד מהמקרים הללו סייע לי הדיון שהתפתח להעמיק את ההתבוננות שלי על שאלות המחקר וממצאיו. המכון הבין-לאומי לחקר השואה ביד ושם אפשר לי פעמים מספר להציג במסגרתו חלקים מהמחקר, ועל כך נתונה תודתי לראש המכון, פרופ' דן מכמן, ולמנהלת שלו, ד"ר יעל נידם אורביטו. חלקים אחרים של המחקר הוצגו בפורום המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה.

הוצאתו לאור של הספר היא פרי שיתוף פעולה בין מרכז קבנר להיסטוריה גרמנית, הוצאת מאגנס והוצאת יד ושם. תודתי נתונה למר יהונתן נרב, מנהל הוצאת מאגנס, לבני מר, העורך הראשי ולרם גולדברג, מנהל הייצור וההפקה. תודה לד"ר אלה פלורסהיים, העורכת הראשית של הוצאת יד ושם, ולעידית זקן מנהלת ההוצאה, על ההתגייסות המשותפת להוצאת הספר לאור. תודה לעורכת הלשון דפנה בראון, שעבודתה הקפדנית סייעה מאוד לשיפור כתב היד, ולמיטל אוחנה על הסיוע המסור.

אני מודה למשפחתי האהובה – ארבעת ילדי שירה, נועה, איתמר ונטע, שני חתני אודי ואמיר וכן בני ביתי שושנה, יותם ומרים – שהיו לצדי לאורך תהליך המחקר והכתיבה וסייעו, כל אחד מהם בדרכו, לתת משמעות לחיים שמעבר למחקר. זכיתי בכך שהורי האהובים, יעקב וכרמלה, ממשיכים ללוות אותי ולתמוך בי ובעשייתי המחקרית לאורך כל השנים. אני מקדיש להם את הספר הזה.

מבוא

"העולם התרחב עבור כל אחד מאתנו. מה שקרוב הפך רחוק. [...] אנו חיים בזמנים מואצים ומשתנים. כל שנה היא כמו פרק בהיסטוריה"¹. כך נכתב בעיתונות היהודית הגרמנית בספטמבר 1937, ערב ראש השנה תרצ"ח, כמעט חמש שנים לאחר עליית המשטר הנאצי לשלטון, כברכה לכבוד השנה החדשה מטעמה של הנציגות הארצית של היהודים בגרמניה. באותה עת, עם סימני ההסלמה הגוברת במדיניות ההדרה האנטי־יהודית של המשטר הנאצי, בחרו דוברי הארגון היהודי המוביל להתייחס לתמורות המפליגות שעברו יהודי גרמניה תוך שנים ספורות בחוויה ובתפיסה של המרחב ושל הזמן: בלבול בין הקרוב לרחוק במרחב, וחוויה שונה, אינטנסיבית יותר מבעבר, של זרימת הזמן. התמורות הללו, שעד כה נותרו בשולי המחקר ההיסטורי, עומדות במרכזו של חיבור זה.

חיי היהודים בגרמניה תחת המשטר הנאצי, שעברו מאז ינואר 1933 תמורות מהירות וקיצוניות, אתגרו את האופן שבו הם חוו את המרחב והזמן. ספר זה עוסק בדרך שבה התמודדו עם אתגר זה ועיצבו מחדש את ראיית העולם שלהם אל מול הדרה ושקיעה חברתית וכלכלית, ובעודם נתונים בתנועה מואצת – מעברים רבים בתוך גרמניה, תנועת הגירה גדולה אל מחוצה לה, ומאוחר יותר נישול מבתיהם, גיוס לעבודת כפייה וגירוש אל מותם במזרח. מציאות החיים האינטנסיבית של היהודים בגרמניה בתקופה זו, כמו גם הרקע החברתי והתרבותי שלהם, הופכים את התמודדותם עם המרחב והזמן המשתנים למקרה מבחן מרתק ופורה להבנת מערך היחסים המורכב בין יחידים וקהילה לבין שתי חוויות יסוד אלו. הבנה עמוקה יותר של חוויות המרחב והזמן בהקשר יומיומי כה מורכב תשפוך אור חדש על שאלות מהותיות שהמחקר ההיסטורי מבקש מאז ומעולם ללבן: תפיסת המציאות והזהות העצמית של בני אדם הפועלים בהיסטוריה ורקמת היחסים החברתיים ביניהם בצל מאורעות הרי גורל. מרחב וזמן הם המאפיינים הבסיסיים ביותר של היותו של האדם בעולם,

"Rosch-Haschana-Wünsche der Reichsvertretung der Juden in Deutschland", 1
Israelitisches Familienblatt, 3/9/1937

ואין כל קיום אנושי מחוץ להם. מהותם של המרחב והזמן, כמו גם אופן התייחסותם של בני אדם אליהם והדרכים שבהן הם חווים אותם – כיחידים וכקהילה – מעלים שאלות מורכבות ומעמיקות שהעסיקו הוגי דעות מאז שחר ההיסטוריה, והם חומר הגלם שעליו נבנות חוויות היומיום שלנו. אם בעיתות שגרה ובתקופות שקטות יותר בחייו של יחיד ובחיי קהילה הם יכולים להיות שקופים לכאורה – המרחב יכול להיות מדומיין ככלי קיבול ריק וניטרלי והזמן כחץ ליניארי הזורם קדימה בקצב אחיד – הרי שמצבי משכר ועיתות מצוקה מנכיחים אותם כגורמים דינמיים, המעצבים את הקיום האנושי. נסיבות כאלו גם מעוררות בחינה מעמיקה שלהם, הן בשיח הציבורי הרחב והן בעולמם של משפחות ויחידים. חקר ההיסטוריה של "היות-בעולם" – מושג עברי שבעזו נוימן הציע לרתום למחקר ההיסטורי בהשפעתו של המושג ההידגרואני Dasein – מתמקד במידה רבה בשחזור המרחב הנחוה והזמן הנחוה, ועושה זאת על בסיס תיעוד של חיי היומיום, שמשקף את עולמם של בני התקופה.²

בספר זה מוארות סוגיות היסוד הללו בעזרת מגוון מקורות בני התקופה – מבחר עשיר של יומנים אישיים, התכתבויות, קטעי זיכרונות ומאמרי עיתונות. הדיון יתבסס על תובנות והמשגות של הוגי דעות וחוקרים מתחומים שונים במדעי הרוח והחברה, בין השאר אנתרופולוגיה תרבותית, פסיכולוגיה סביבתית, גיאוגרפיה אנושית וסוציולוגיה של הזמן. עולמם של יהודי גרמניה תחת המשטר הנאצי מציע אפשרות יוצאת דופן לבחון את האופן שבו חוו את היותם-בעולם על רקע הנסיבות ההיסטוריות שאליהן נקלעו מצד אחד ויכולות המבע העשירות שעמדו לרשות רבים מהם מצד אחר.

על חיי היהודים בגרמניה בשנותיו הראשונות של המשטר הנאצי נכתבה ספרות מחקר נרחבת ממגוון היבטים. מחקרים רבים הוקדשו לסקירת תגובותיהם של היהודים למדיניות הנאצית, לארגונים הפוליטיים היהודיים שהוסיפו לפעול בגלוי במהלך שנותיו הראשונות של המשטר, לשיח הציבורי היהודי העשיר שנגע לסוגיות שעל הפרק ולפעילויות היהודים בתחומים שונים כגון חינוך, עזרה סוציאלית, הגירה, חיי דת ועוד.³ במהלך שנות התשעים הציגה מריון

2 בעז נוימן, **להיות-בעולם, עולמות גרמניים במפנה המאה העשרים**, תל אביב, תשע"ד (להלן: נוימן, **להיות-בעולם**). טיעון דומה עלה לאחרונה אצל A. R. P. Fryxell, "Time and the modern: Current trends in the history of modern temporalities", *Past and Present*, 243(1), 2019: 296

3 דוגמאות ספרות לספרות זו: אברהם ברקאי ופול מנדס-פלור, **תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, כרך ד: התחדשות וחורבן 1918–1945**, ירושלים, תשס"ה; אברהם מרגליות ויהויקים כוכבי (עורכים), **תולדות השואה – גרמניה, ירושלים, תשנ"ח**; Arnold Paucker, ed., *The Jews in Nazi Germany 1933–1943*, Tübingen, 1986;

קפלן מבט־על אודות יחס לחיי היהודים בתקופה הנאצית, תוך שהיא מתייחסת בהרחבה לסוגיות מגדריות ולעולמם של בני הנוער, ואילו שאול פרידלנדר הציע נרטיב ששילב בין תולדותיה של מדיניות ההדרה והדיכוי הנאצית ובין סיפור חייהם של היהודים בגרמניה.⁴ מאז הופיעו מגוון מחקרים בולטים שהאירו תקופה זו מבעד להיסטוריה החברתית ולתולדות חיי היומיום, אגב התייחסות גם לנקודת המבט המגדרית ולנקודת מבטם של בני נוער, ואף הוצעו המשגות חדשות לבחינת דרכי התגובה והמחאה של היהודים אל מול השלטון הנאצי.⁵ לאחרונה ניכרת גם השפעתה של ההיסטוריה התרבותית על התחום, כמו למשל בספרו של אלון קונפינו, שהאיר היבטים חדשים של חיי היהודים מתוך נקודות מבט תיאורטיות חדשות וניתוח השוואתי.⁶

מחקרים רבים הראו שאופני היותם של בני אדם בזמן ובמרחב הם מקור מרכזי לעיצוב התודעה העצמית שלהם ולאופן שבו הם מקנים משמעות לעולם. ייחודו של ספר זה הוא בניסיון לבחון בשיטתיות, על בסיס הרעיונות האוניברסליים הללו, את נסיבות חייהם וראיית עולמם של יהודי גרמניה בתקופה הנאצית. מבעד לקריאה חדשה ורעננה של קורפוס מקורות עשיר ומגוון אראה כיצד

Wolfgang Benz, *Die deutschen Juden und der Nationalsozialismus 1933–1939*, Bonn, 1988; Otto Dov Kulka, ed., *Deutsches Judentum unter dem Nationalsozialismus*, Band 1, Tübingen, 1997; רבקה אלקין, *הלמות הלב, המשכיות ותמורה בפעולות הסעד והרווחה של יהודי גרמניה תחת השלטון הנאצי 1933–1945*, ירושלים, תשס"ד.

4 Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*, New York and Oxford, 1998; שאול פרידלנדר, *גרמניה הנאצית והיהודים, שנות הדיפת, 1933–1939*, תל אביב, תשנ"ח.

5 ראו למשל טרודה מאורר, "משגרה לחירום: היהודים ברפובליקת ויימאר ובתקופה הנאצית, 1918–1945", מריון קפלן (עורכת), *קיום בעידן של תמורות, חיי יום-יום של היהודים בגרמניה 1918–1945*, ירושלים, תשס"ח: 393–555; Wolf Gruner, "Defiance and Protest. A Comparative Micro-Historical Re-evaluation of Individual Jewish Responses towards Nazi Persecution", Claire Zalc and Tal Bruttman (eds.), *Microhistories of the Holocaust*, New York, 2017: 209–226.

6 אלון קונפינו, *עולם ללא יהודים*, רמת השרון וירושלים, 2017. לדוגמאות נוספות לחקר ההיסטוריה התרבותית בתחום זה ראו Leora Auslander "Jewish Taste"? Jews, and the Aesthetics of Everyday Life in Paris and Berlin, 1933–1942", Rudy Koshar (ed.), *Histories of Leisure*, Oxford, 2002: 299–318; Joachim Schlör, "Take Down Mezuzahs, Remove Name-Plates": The Emigration of Objects from Germany to Palestine", Simone J. Bronner (ed.), *Jewish Cultural Studies*, vol. 1, *Jewishness: Expression, Identity, and Representation*, Oxford and Portland, 2008: 133–150.

ניסחו היהודים לעצמם את חוויותיהם דרך תפיסות מרחב וזמן. כמו כן אבחו כיצד התבססה ההתמודדות שלהם עם האתגרים הקשים של מדיניות ההדרה הנאצית על האופן שבו הם חשבו על המרחב והזמן וחוו אותם. דיון זה יסייע לפתח שיח רחב המשלב בין הרגישויות של ההיסטוריה החברתית והתרבותית ופורץ את גבולותיה המקובלים של ההיסטוריוגרפיה של היהודים בתקופה הנאצית.

פרקי הספר מחולקים לשני חלקים – הראשון יאיר היבטים שונים של חוויית המרחב של היהודים, והשני יתמקד בזמן.

המרחב הבורגני: העיר והבית

השתלבותם של היהודים בחברה הגרמנית בעידן האמנציפציה, המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים, התאפיינה בעיקר בכניסתם למעמד הביניים הגרמני – הבורגנות. בהפיכתם לרכיב בבורגנות הגרמנית אימצו היהודים לא רק את המאפיינים הכלכליים של מעמד הביניים, אלא גם את דפוסי ההתנהגות והערכים החברתיים שלו – ההביטוס של מעמד הביניים הגרמני.⁷ תהליך זה היה כרוך, בין השאר, בשינוי מעמיק של המבנה המקצועי של החברה היהודית, באימוצה של התרבות הגרמנית ובהגירה מואצת אל הערים הגרמניות, במיוחד אל הכרך הברלינאי, שעל סף המאה העשרים התרכזו בו כשליש מכלל יהודי גרמניה. כל אלה לוּו בתהליכי חילון שהיו כרוכים גם בעיצובה מחדש של הדת היהודית, בשינויים ובחידושים בתרבות הצריכה ועוד. בד בבד עם אימוץ ההביטוס הבורגני חלו גם תמורות מפליגות בחייהם הביתיים של יהודי גרמניה – בדפוסי המגורים שלהם, בחלוקת העבודה המגדרית בין גברים לנשים, במבנה המשפחה ובגודלה, בחינוך הילדים ועוד.⁸ לתהליכים אלו

7 יסודה של קביעה זו בניתוח שהציע יעקב כ"ץ, מגדולי ההיסטוריונים של העם היהודי במאה העשרים, שאותו הציג בעבודת הדוקטור שלו. התזה אושרה בשנת 1935 בפרנקפורט שעל המיין, תחת עולו של המשטר הנאצי, ראו Jacob Katz, *Die Entstehung der Judenassimilation in Deutschland und deren Ideologie*, Frankfurt, 1935. למחקרים עכשוויים יותר שנדרשו לנושא ראו David Sorkin, *The Transformation of German Jewry 1780–1840*, New York and Oxford, 1987; Simone Lässig, *Jüdische Wege ins Bürgertum: Kulturelles Kapital und sozialer Aufstieg im 19. Jahrhundert*, Göttingen, 2004.

8 סטיבן מ' לובנשטיין, "ראשיתה של ההשתלבות 1780–1870", מריון קפלן (עורכת), *קיום בעידן של תמורות, חיי יום-יום של היהודים בגרמניה 1618–1945*, ירושלים,

נודעה השפעה של ממש על עיצובם של האופנים וההיקריות שמבעדם חוו היהודים את המרחב ואת הזמן וכוננו אותם בתודעתם – המרחב הנחוה והזמן הנחוה שלהם.

הפרק הראשון עניינו חיי היהודים במרחב הציבורי, ובעיקר בזה העירוני. פתיחתו של המרחב הציבורי הגרמני בפני היהודים, כתוצאה של ביטול מגבלות התנועה עליהם והשלמתו של תהליך האמנציפציה, הפכה את הסביבה הגרמנית לנגישה וזמינה עבורם. חשיבות לא פחותה מהתמורה במעמד המשפטי של היהודים נודעה להשפעתו העצומה של עידן הרכבת, שיצר במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה חוויה של "מרחביות חדשה" לאדם האירופי בן מעמד הביניים.⁹ כך, בהשפעת עידן התיעוש בכלל ומסילות הברזל בפרט, התאפיינה חוויית המרחב בגרמניה בעשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה בניידות מוגברת ובעיור מואץ; מגמות אלה כלטו אצל היהודים באופן מובהק יותר מחלקם היחסי באוכלוסייה.¹⁰ כבורגנים גרמנים נטלו היהודים חלק ב"תרבות המסע" החדשות שהתהוו בגרמניה, והדבר ניכר גם ביציאה אל הטבע ובפיתוח זיקה פעילה אליו, כחלק מהפיכתה של גרמניה למולדת (Heimat) עבורם.¹¹ הופעתה של המכונית הפרטית בראשית המאה העשרים, שסימנה שלב נוסף בהתפתחותה של תרבות המסע החדשה, החלה להשפיע על היהודים עוד לפני ראשיתו של העידן הנאצי, אך עיקר חותמה התגלה דווקא במציאות המאתגרת שהשתררה בחייהם לאחר ינואר 1933.

לא רק רחובות העיר ועולם הטבע נפתחו בפני היהודים בעידן האמנציפציה בגרמניה, אלא גם מגוון גדל והולך של מוסדות ואתרים שהפעילות בהם – הן בחיי העבודה והן בתרבות הפנאי – הייתה רכיב חשוב בכינון ההביטוס הבורגני שלהם. חוויית המרחב של היהודים בעידן זה עוצבה לא רק על ידי המעבר לעיר והניידות ההולכת וגוברת, אלא גם בהשפעת נגישותם למרחבים ציבוריים חדשים כמו בתי קפה, תיאטראות, בתי אופרה, מוזיאונים, ספריות ציבוריות,

תשס"ח: 129-241; מריון קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה: צמיחתה של הבורגנות היהודית בגרמניה הקיסרית, ירושלים, תשע"ב (להלן: קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה).

9 Wolfgang Schivelbusch, *The Railway Journey, The Industrialization of Time and Space in the 19th Century*, Berkeley, 1986

10 מוניקה ריכרץ, "התפתחות האוכלוסייה היהודית", סטיבן לובנשטיין, פטר פולצר, פול מנדס-פלור ומוניקה ריכרץ, תולדות יהודית גרמניה בעת החדשה, כרך ג: אינטגרציה במחלוקת 1871-1918, ירושלים, תשס"ה: 27-38.

11 על תרבויות המסע בגרמניה בתקופה זו ראו Rudy Koshar, *German Travel Cultures*, Oxford & New York, 2000. על חופשות של יהודים ראו קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה:

אולמות התעמלות ואתרי נופש. בעצם הכניסה לכל אחד מהמרחבים הללו, שזימנו ליחיד מגוון של פעילויות חדשות מסוגים שונים, קנו לעצמם היהודים גישה לחברה הגרמנית, נטלו חלק בעיצובה של תרבות הצריכה הבורגנית ועברו חוויות שהניחו את היסודות לביטוי ולעיצוב מחדש של זהותם ועצמותם.¹² התמודדותם של היהודים עם ההדרה ממרחבים אלו תידון אף היא בפרק הראשון.

במרכז הפרק השני יעמוד הדיון במקומות ובמרחבים היהודיים – בתי כנסת, בתי קברות ומרחבי קהילה נוספים. מאפיין מרכזי של הבניית המרחב הבורגני בעידן שקדם לעליית הנאציזם היה "הפרדת הספרות" – כל אחד מהמרחבים הציבוריים החדשים עוצב על פי כללים מסוימים, הוקדש לפעילויות מוגדרות, היה נגיש בזמנים קבועים ודרש מהמשתמשים בו קוד לכוש וקוד התנהגות שונים. העיקרון המרחבי של "הפרדת הספרות" עיצב מחדש גם את המרחבים היהודיים, ובראשם בית הכנסת, שהפך במהלך המאה התשע-עשרה ממקום שהתקיימו בו מגוון רחב של פעילויות חברתיות, תרבותיות ואף כלכליות ל"בית תפילה", המוקדש לפעילות דתית בלבד. הפרדה זו בין "ממלכת החול" ל"ממלכת הקודש" אותגרה מאוד במציאות החיים המדירה שהיהודים נחשפו אליה בתקופה הנאצית. כפי שנראה, מציאות זו כפתה עליהם לחזור להצטמצמות ולהתכנסות מרחבית.

הפרק השלישי יוקדש לעיון במושג הבית. העיקרון המרחבי של הפרדת הספרות, שאפיין את ההביטוס הבורגני, בלט במיוחד בהפרדה בין מרחבי הייצור למרחבי הצריכה, ובאופן מובהק עוד יותר בין המרחבים הציבוריים לסוגיהם השונים לבין המרחב הפרטי. עידן האמנציפציה היהודית בגרמניה היה גם העידן שבו הלכו והתבססו ההוויה של הבית המודרני (home) וה"ביתיות" כחוויה מכוננת של החברה המערבית בכלל ושל מעמד הביניים בפרט. משלהי המאה התשע-עשרה הלך והיה הבית הבורגני בגרמניה, כמו בארצות מתועשות אחרות, לסמל מעמדי חשוב – "מקדש לביתיות הגרמנית ולעידן של המעמד הבינוני".¹³ הבית הפך אצל רבים לגדול ולמרווח יותר והתגבש בראש ובראשונה

12 לדיון על כך בהקשר של בתי קפה, מסעדות ומרחבים ציבוריים נוספים ראו Sarah Wobick-Segev, *Homes Away from Home, Jewish Belonging in Twentieth-Century Paris, Berlin, and St. Petersburg*, Stanford, 2018: 17–45. בספרה על היהודים באתרי המרחצאות בגרמניה מציעה מרים זדוף את המונח "מרחבי חוויות בורגניות", ראו מרים זדוף, *לשנה הבאה במריינברג: העולמות האבודים של תרבות המרחצאות היהודית, ירושלים, תשע"ט*.

13 קפלן, *מגדר, מעמד ומשפחה: 75–83 (הציטוט מעמ' 79)*; וראו גם אצל Nancy R. Reagin, *Sweeping the German Nation, Domesticity and National Identity in*

כמרחב רגשי חמים ואינטימי (gemütlich) ולממלכתה של עקרת הבית, אשת מעמד הביניים; זו הופקדה על טיפוחו כיחידת צריכה מנותקת מעולם העבודה ומתהליכי הייצור, שעליהם הופקד הגבר. אידיאל בורגני זה, שאותו הפנים חלק הארי של היהודים העירוניים, הביא את עקרון הפרדת הספרות אל תוך הבית פנימה, בדמותה של חלוקה פנימית ברורה בין מרחבים שהוקצו לצרכים מוגדרים ולמטרות שונות.

השחיקה המואצת במצבם הכלכלי של יהודי גרמניה בשנותיו הראשונות של המשטר הנאצי, ומאוחר יותר גם מדיניות ההדרה של השלטון, שדחקה יהודים רבים מבתיהם המרווחים למרחבים פרטיים מצומצמים יותר, העמידו את היהודים בפני קושי הולך וגובר לשמר את ההביטוס הבורגני בחוויה הביתית שלהם ועוררו שיח ער ונוקב ביחס למשמעותו של מושג הבית.

הזמן הבורגני: מעגל השנה ומקצב הזמן

הסוציאליזציה של היהודים בבורגנות הגרמנית ובתרבות הלאומית שלה, כפי שהתפתחה בעידן האמנציפציה, ניכרה היטב גם בעיצובה של חוויית הזמן שלהם. חופש התנועה, תהליכי העיור והתיעוש וההשתלבות במערכת הכלכלית הקפיטליסטית לוו בסטנדרטיזציה של מדידת הזמן ובאימוצו של משטר הזמן של הסביבה. היהודים אף הסתגלו למעגל השנה הגרמני הלאומי כפי שהתעצב בעידן הקיסרי, ואצל רבים מהם אף נוצרה זיקה של ממש לסממני חג המולד, שעוצב באותה תקופה כחג לאומי גרמני בעל אלמנטים צרכניים מובהקים.¹⁴ בה בעת הוסיפו רבים מהיהודים לשמר את זיקתם למעגל השנה היהודי המסורתי. ניכוסו של לוח השנה הלאומי הגרמני על ידי המשטר הנאצי, שהיה מלווה בהטענת החגים הלאומיים הגרמניים במשמעות נאצית כמו גם ביצירתם של חגים חדשים, הביא, כפי שאראה להלן בפרק הרביעי, לניכורם של היהודים מהסינכרוניזציה של מעגל הזמן הגרמני ועורר אצלם את הצורך לגבש דרכים חדשות לעיצובו של מעגל השנה.

להביטוס הבורגני נודעה השפעה גם על האופן שבו תפסו וחוו יהודי גרמניה את זרימתו של הזמן. הסטנדרטיזציה האחידה של זרימת הזמן, שאפיינה את עידן הרכבות, עלייתו של זמן השעון ובעיקר התודעה שלפיה אדם צריך לתכנן ולנצל את זמנו ביעילות לצורך קידום הקריירה שלו והשגת מטרותיו – כל אלה

Germany, 1870–1945, Cambridge, 2007: 1–109

Joe Perry, *Christmas in Germany, A Cultural History*, Chapel Hill, N.C., 2010: 14
65–92, 139–188

היו מאפיינים מרכזיים בזמן הנחווה של היהודים בגרמניה, כפי שהתגבש בעידן האמנציפציה. חוויית הזמן הליניארי הזורם באופן אחיד וניתן לחלוקה ולתכנון, שניתן לזהותו גם כזמן שיש לנצלו באופן מיטבי ויעיל לפעולה, אפיינה בראש ובראשונה את עולמם של הגברים הבורגנים. הלכה למעשה ניתן לקשור אותה למרחב הפעולה הרחב שנפתח בפניהם בעידן האמנציפציה. בפרק החמישי, שעניינו מְקַצֵּב הזמן, יתברר כיצד המציאות הקשה שאליה נקלעו היהודים תחת המשטר הנאצי הביאה לשבר קשה גם בהיבט הזה. במציאות זו היו מצבים שבהם חוו יהודים את הזמן כזוחל ואפילו כעומד ממש, ואילו במצבים אחרים הוא נחווה כדוהר במהירות בלתי ניתנת לשליטה.

היבט נוסף של עיצוב הזמן הנחווה בעולמם של היהודים נגע ליחסם אל העבר. בעידן האמנציפציה, בד כבד עם גיבושה של חוויית הזמן הליניארי הזורם קדימה, התאפיינו השיח הציבורי והתרבות הפוליטית של יהודי גרמניה במודעות היסטורית חדשה ובנטייה מובהקת לגבש "עבר שימושי", שיוכל לסייע להם להתמודד עם אתגרי ההווה.¹⁵ מעמדו המרכזי של השיח ההיסטורי וחיבתה של תמונת המרחב הציבורי היהודי גרמני שיקפו, כך נראה, מגמות רחבות יותר, שאפיינו את השיח הלאומי הגרמני והאירופי בכלל במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, אך היו בו גם עקבות של הזיכרון התרבותי היהודי. השבר שחוו היהודים תחת המשטר הנאצי חזק מאוד, כמתואר בפרק השישי, את הצורך שלהם לפנות אל העבר, כקהילה וכיחידים.

המקורות

ההצגה והניתוח של עיצוב המרחב הנחווה והזמן הנחווה של יהודי גרמניה תחת המשטר הנאצי יידונו כאן על בסיס שני סוגים עיקריים של מקורות – מקורות פרטיים, הכוללים יומנים, התכתבויות וזיכרונות אישיים, ומקורות ציבוריים, בעיקר מהעיתונות היהודית בת הזמן. ההיסטוריון פטר פריטצשה טען כי החיים תחת הרייך השלישי עוררו אצל רבים מבני התקופה ובנותיה "התבוננות עצמית אינטנסיבית" ועודדו ביטוי עצמי של החיים הפנימיים בכתיבה, יותר מאשר בתקופות אחרות. "מכתבים ויומנים", טען, "מספקים תובנות בעלות ערך על מאמצייהם של גרמנים להתמודד עם הנאציונל-סוציאליזם".¹⁶ ברוח זו הצביע

15 על כך ראו למשל יצחק שורש, הפנייה לעבר ביהדות המודרנית, ירושלים, תש"ס.
 16 Peter Fritzsche, *Life and Death in the Third Reich*, Cambridge and London, 2008: 9

לאחרונה מחקרו של יאנוש שטויאר, שעסק בכתיבת יומנים בגרמניה הנאצית, כיצד הפכו נסיבות התקופה את כתיבת היומנים של גרמנים רבים, ובכללם גם כאלו שלא היו קודם לכן בעלי אוריינטציה פוליטית כלשהי, לרפלקטיבית, עשירה ומעמיקה יותר.¹⁷ יומניהם של יהודים שחיו תחת השלטון הנאצי, בגרמניה ובכל רחבי אירופה, נידונים לאחרונה במחקר כמקורות מרכזיים לא רק לשחזור חיי היומיום של היהודים ברוח ההיסטוריה החברתית, אלא גם לניתוח של ייצוגי תודעתם העצמית ברוח ההיסטוריה התרבותית.¹⁸

בין כותבי היומנים שעליהם מבוסס הספר בולט מקומם של גברים מבוגרים ומשכילים בני מעמד הביניים, כמו חוקר הספרות ויקטור קלמפרר מדרזדן וההיסטוריון וילי כהן מברסלאו, שתיעדו את חיי היומיום שלהם בפירוט וברפלקטיביות רבה. לצדם פניתי גם ליומנים של נשים וכן של צעירים ובני נוער מרקעים שונים, ככל שעלה בידי לאתרם. נוסף על היומנים, המחקר מושתת גם על התכתבויות אישיות ומשפחתיות שניהלו יהודים גרמנים בעיקר עם בני משפחה קרובים שהיגרו מגרמניה. ההתכתבויות, שבדומה ליומנים נכללות אף הן בהגדרה הכוללת של אגודוקומנטים – תיעוד אוטוביוגרפי בגוף ראשון יחיד – מספקות לעיתים, מעצם הצורך של הכותבים להציג את עולמם בפני נמענים החיים מחוץ לגרמניה הנאצית, פרטים ותובנות מעניינות שנוגעים לסוגיות הזמן והמרחב.¹⁹ כמו היומנים, גם ההתכתבויות מתבססות על כתיבה בזמן אמת. אלו ואלו, כפי שעמד על כך בעז נוימן, הם בעלי אופי פרגמנטרי מבחינת תוכנם וצורתם, ודווקא בשל כך הם נענים לאתגר שחזורן של חוויות הזמן והמרחב שכוננו את היותם־בעולם של הכותבים.²⁰

השימוש בהתכתבויות, שחלק ניכר מהן נוהל על ידי נשים כמו המשוררת גרטרוד קולמר מברלין או האלמנה ז'נט שוקן מווסרמונדה (Wesermünde) שבצפון גרמניה, סייע לאזן את מקורותיו של המחקר מבחינה מגדרית. סוגה נוספת של תיעוד בגוף ראשון שהספר מבוסס עליו, שגם היא הניבה ייצוג מאוזן

17 Janosch Steuer, "Ein Drittes Reich, wie ich es auffasse": Politik, Gesellschaft und privates Leben in Tagebüchern 1933–1939, Göttingen, 2017: 82–132

18 עמוס גולדברג, טראומה בגוף ראשון, כתיבת יומנים בתקופת השואה, באר שבע, תשע"ג; וראו גם אצל Alexandra Garbarini, *Numbered Days, Diaries and the Holocaust*. New Haven and London, 2006

19 לדיון במושג "אגודוקומנטים" ראו אריאן בחרמן ורודולף דקר, "אגודוקומנטים וחקר ההיסטוריה של התרבות", אמיר הורביץ ואחרים (עורכים), *העבר ומעבר לו. עיונים בהיסטוריה ובפילוסופיה*, רעננה, תשס"ו: 262–245.

20 נוימן, *להיות־בעולם*: 25.

יותר של המקורות מבחינה מגדרית, היא אוטוביוגרפיות וזיכרונות אישיים שכתבו יהודים לאחר שעזבו את גרמניה. גם אם עצם הכתיבה לאחר מעשה מעלה לעיתים סימני שאלה ביחס לתמונת המציאות המשתקפת מהם, קטעי הזיכרונות המשולכים כאן תורמים אף הם לשחזור היבטים מסוימים של חוויות המרחב והזמן של הכותבים. בחלק מהמקרים – כמו ברשימות של פעיל האגודה המרכזית היהודית מברלין הנס רייכמן, שכתב בלונדון בקיץ 1939, חודשים ספורים לאחר ששוחרר ממחנה הריכוז זקסנהאוזן, או של אליזבת פרוינד, אף היא מברלין, שהצליחה לצאת מגרמניה באוקטובר 1941 והעלתה על הכתב את תיעוד קורותיה מייד כאשר הגיעה כפליטה להוונה, בירת קובה, בנובמבר 1941 – סייעה העובדה שהדברים נכתבו זמן קצר לאחר ההגירה, כאשר החוויות מגרמניה הנאצית עדיין היו טריות בזיכרונם של הכותבים.

עצם קיומה של עיתונות יהודית תחת המשטר הנאצי, כמו גם העובדה שבשנותיו הראשונות של המשטר היו פעילותה ותפוצתה בסימן עלייה, רחוקים מלהיות מובנים מאליהם. הייתה זו, הלכה למעשה, תוצאה של נטיית המשטר באותן שנים לפעול לכידודם של היהודים בעולמם הפנים-קהילתי ולאפשר להם בה בעת להתקיים בתוך עולם זה, עם חופש פעולה מסוים, תחת פיקוחו של המשטר.²¹ במציאות זו שימשה העיתונות היהודית בגרמניה הנאצית, לפחות עד ל"פוגרום ליל הבדולח" בנובמבר 1938, גורם מרכזי בכינונה ובפעילותה של ספֶרה ציבורית יהודית, או כפי שתיאר זאת ההיסטוריון מיכאל נאגל, "מעין מעטה, שכבת הגנה בין המשטר הנאצי לפרט המבודד".²² במהלך השנים הללו פעלו בגרמניה עשרות ביטאונים יהודיים ארציים ומקומיים, שהביאו לידי ביטוי מגוון רחב של עמדות פוליטיות, תרבותיות ודתיות, מגוון שהוסיף לאפיין אז את היהדות הגרמנית. עיתונים אלו, שהמרכזיים בהם – ביטאון האגודה המרכזית ה-*CV Zeitung* שניתן לזהותו עם המחנה המרכזי הליברלי, ביטאון התנועה הציונית ה-*Jüdische Rundschau* וה-*Israelitisches Familienblatt* העל-מפלגתי – שפעלו ברמה הארצית, ישמשו כאן כמקור מרכזי להבנת הלכי הרוח בעולמם של יהודי גרמניה והאופן שבו חוו את המרחב ואת הזמן. העיתונים השונים אמנם ייצגו מחנות פוליטיים וחברתיים שונים ביהדות הגרמנית, והכותבים בהם

21 לסקירות יסוד על העיתונות היהודית בגרמניה הנאצית ראו Herbert Freedman, *The Jewish Press in the Third Reich*, Providence, 1993; Katrin Diehl, *Die jüdische Presse im Dritten Reich, Zwischen Selbstbehauptung und Fremdbestimmung*, Tübingen, 1997.

22 מיכאל נאגל, שנת 1933 כקו פרשת המים? אופיה ותפקידה של העיתונות היהודית הגרמנית לפני עליית הנאצים לשלטון ואחריה, ירושלים, תשע"ו: 37.

אף יוצגו לעיתים במהלך הדיון כליברלים או כציונים, אך מאפייני היסוד של ההביטוס הבורגני, כמו גם הזיקה העמוקה לתרבות הגרמנית, היו משותפים לכולם, ולפיכך גם בכל הנוגע לסוגיות הנוגעות למרחב ולזמן היה המשותף ביניהם רב בהרבה מהשונה. ייצוגיהם של המרחב והזמן יתבררו הן מבעד למאמרי מערכת, הודעות ומאמרי דעה שפתחו את גיליונות העיתונים, והן מבעד למוספים השונים – מוספי ספורט, ילדים ובעיקר מוספי נשים, שסיפקו תוכנות ועננות ומקוריות ונקודות מבט חדשות – ולעיתים גם מהפרסומות ששולבו בעיתונות. חשוב לציין כי במהלך שנים אלו – ובעיקר מקיץ 1935, אז נסגרו באופן זמני שניים מהעיתונים היהודיים המרכזיים בהנחיות הגטספו, וביתר שאת לאחר חוקי נירנברג – חלה החמרה בפיקוח של סוכני המשטר על העיתונות היהודית והתחזקה ה"אלימות הלשונית" שהופעלה נגד היהודים;²³ ואולם, נדמה כי למרות החרפתן של המגבלות ביחס לסוגיות פוליטיות ודרכי הזהרות, העיתונות מוסיפה להיות מקור רב-ערך לעיון בסוגיות המרחב והזמן הנחווה, העומדות במוקד ספר זה.

הן האגו־דוקומנטים והן מאמרי העיתונות משקפים בראש ובראשונה את עולם החוויות של מעמד הביניים, שבניו ובנותיו נטו הרבה יותר לכתובה רפלקטיבית ואף צרכו יותר את העיתונות. המבנה החברתי של היהדות הגרמנית, שרובה נמנה עם מעמד הביניים, וההתמקדות של חלק ניכר מהדיון באתגר שחיקתו של ההביטוס הבורגני, הופכים לפיכך את המקורות למתאימים ביותר לדיון זה. האגו־דוקומנטים, ובראשם היומנים, אמנם אינם מייצגים בהכרח את כלל יהודי גרמניה, אבל שימוש מושכל בהם יכול להצביע על מנעד החוויות המורכב של היהודים בסוגיות השונות שיידונו כאן, על הדרכים שבהן בחרו לעמוד מול האתגרים החדשים ועל התמורות שחלו בתודעתם העצמית. הם מאפשרים לנו להיחשף לגיוון בעולמן של קבוצות חברתיות ומעמדיות שונות, בני גילאים שונים ותושבי אזורים שונים בגרמניה, אגב התייחסות לגברים ונשים. לעומת מקורות פרטיים אלו, המתארים חוויות אישיות, מאמרי העיתונות נוטים להציג תפיסות ולהציע לקוראים דרכי התמודדות עם המציאות החדשה. כך למשל אראה כיצד כותבים, ובעיקר כותבות במוספי הנשים, קראו לקוראים ולקוראות להתמודד עם אתגרי עיצובה של חוויית הבית במציאות החדשה, וייצגו עמדות שונות ביחס למעגל השנה.

23 על החמרת ההגבלות על העיתונות מקיץ 1935 והעמקת האלימות הלשונית של המשטר ראו Thomas Pegelow Kaplan, *The Language of Nazi Genocide. Linguistic Violence and the Struggle of Germans of Jewish Ancestry*, Cambridge, 2009: 102–159.

העיון בעולמם המורכב של יהודי גרמניה בתקופה הנאצית, שיוצג כאן מבעד להיותם־בעולם במרחב ובזמן, יחשוף את הקוראים לשאלות בעלות משמעות היסטורית נרחבת, והוא נוגע גם בסוגיות ליבה של הקיום האנושי באשר הוא. התמודדותם של היהודים עם המנגנון הכוחני שדחק אותם מהמרחב ונישל אותם מהזמן נוגעת גם לשאלה בדבר עצם האפשרות העומדת בפני חברה, הנתונה לשרירות ליבם של כוחות החזקים ממנה לאין שיעור, להיות בכל זאת ביוזמה פעילה (agency) בעיצוב חוויות החיים הבסיסיות של בניה ובנותיה.